

батьківщині, на Чернігівщині, я щиро радію тим храмам, які там зводяться і реставруються. До речі, в Україні будується 1890 культових споруд. У минулому році практично щодня поставали новий храм чи молитовний будинок.

"ЛіС". Незабаром вибори. Виборча епопея 1994 року продемонструвала, що церкви о такій порі стають особливо привабливими для шукачів парламентських крісел, а відтак зростає інтерес до державного органу в справах релігій...

В.Б. Скаржитися, що зусибіч тиснуть, не буду. Лише зверну Вашу увагу, що й тут ми стикаємося з "недописаністю" законодавства. Хоча не певний, що навіть ідеальний закон зміг би захистити Церкву від "доброзичливців", які згадують про неї тільки під час виборчої кампанії. В цілому участь віруючих та ієрархів як громадян у політичному процесі — абсолютно природна річ. Йдеться про неприпустимість використання Церкви як соціальної інституції, це заборонено законом.

"ЛіС". Значить все-таки тиснуть.

В.Б. Звичайно. У Верховній Раді існують два депутатських угруповання, які підтримують різні церкви. І коли Держкомрелігій вдається до дій, які цілковито обгрунтовані і з точки зору закону, і з точки зору елементарної справедливості, але не влаштовують одне з об'єднань, починається масована атака. Погрожували мені, погрожують начальникам управлінь і відділів у справах релігій в областях, вимагають змістити найсумлінніших і найчесніших працівників.

"ЛіС". І що Ви радите їм у таких випадках?

В.Б. Чинити за законом. Коли не знаєш як робити, роби за законом — це непомильний принцип.

Віктор ЄЛЕНСЬКИЙ,
старший науковий співробітник
Інституту філософії НАН України

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН

Отже, Конституцію прийнято. Свободу світогляду і віросповідання гарантовано кожному, і це досить прогресивно, якщо згадати, наприклад, що конституційні положення Республіки Польща забезпечують свободу совісті і віросповідання громадянам. Таким чином, кожен в Україні, а не тільки її громадянин, може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, здійснювати релігійну діяльність. Щоправда, українська Конституція не гарантує широкого права діяти згідно зі своїми релігійними переконаннями, але сподіваємося, що це право «вичитується» з духу 35-ої статті Основного Закону.

Водночас, як відомо, конституції переважної більшості країн, принаймні європейських, містять гарантії релігійної свободи не лише особи, але й релігійних організацій. Причому якщо в сенсі проголошення особистої свободи всі вони дуже подібні й більшою або меншою мірою відповідають міжнародним правовим документам (Загальна декларація прав людини. Європейська конвенція про захист прав людини і головних свобод, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії і переконань тощо), то щодо правового стану релігійних організацій конституції демонструють досить-таки значні відмінності.

Українська Конституція проголошує відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви, а також те, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

В нашій Конституції немає спеціальної згадки про якусь одну з релігійних організацій (на відміну від Італії, Іспанії, Грузії, Македонії, Болгарії та деяких інших країн) і, на відміну, скажімо, від Греції, не йдеться про державну церкву. Не передбачає Конституція України й поділу релігійних організацій на традиційні і нетрадиційні, визнані або не визнані (як, скажімо, в Литві). Але не містить вона, зазначимо, й положення про рівність усіх церков перед законом (як, наприклад, у конституціях Білорусі, Росії чи Хорватії).

Але твердити, що принципові засади церковно-державних відносин тим самим уже закладено, видається передчасним. Навіть понад це: можливо, лише відтепер і розгорнеться справжня дискусія, а то й боротьба навколо того, якою саме бути українській системі відносин між державою і релігійними організаціями. Адже конкретизація конституційних положень повинна відбутися у спеціальному Законі (або законах), а нинішній Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», напевно, зазнає більш або менш суттєвих змін. І якими будуть ці зміни, крім зміни назви, — з прийнятої Конституції ще зовсім не впливає.

Головне залежатиме від того, який саме зміст вкладе український законодавець у положення про відокремлення Церкви від держави. Адже подібне положення у прямій або опосередкованій формі міститься в конституціях країн з дуже відмінними моделями церковно-державних відносин, таких, як США та Словенія, Росія та Японія, Білорусь та Польща.

По-друге, серед фахівців немає повної згоди, що саме слід розуміти під відокремленням Церкви від держави. До речі, на Заході зазвичай говорять не про відокремлення Церкви від держави, а про відокремлення Церкви і держави. Тим самим підкреслюється рівноправність суб'єктів цих відносин, а не взаємини, сказати б, сюзеренітету-васалітету. До того ж, правознавці майже одноставні: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має з Церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно-культурної ситуації ми не знайдемо ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означає, що держава не ототожнює себе з жодною з релігій чи церков, не покладає на церкву державних функцій, не втручається в її внутрішні справи, й обидві інституції поважають автономію одна одної в належних їм сферах; церкви не наділяються політичною владою, а держава зберігає нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступає від імені або проти котроїсь з них. Держава не примушує своїх громадян діяти на користь певної Церкви, не визначає канонічний устрій. При цьому нейтралітет держави практично завжди доброзичливий стосовно Церкви. Держава не лише поціновує соціальну працю релігійних інституцій, але й виявляє велику повагу до самої релігії, яка відіграє важливу роль у духовному і моральному розвитку суспільства.

Іншими словами, відокремлюючись, держава підтримує Церкву. І такий стан справ, між іншим, офіційно закріплений у конституціях деяких наших сусідів по колишньому соцтабору: наприклад, у Хорватії і Молдові, де релігійні організації відокремлено від держави, тут же підкреслюється, що вони користуються підтримкою і захистом з боку держави. Водночас держава опікується тим, щоби тягар, який часом вона вимушена покласти на власних громадян (функція примусу лишається в державі навіть за найдемократичніших умов), не був надто важким.

Скажімо, у судовій практиці США існують тести на беззастережний державний інтерес і найменш обмежувальну альтернативу. Що це означає, можна пояснити на прикладі. 1963 р. жінці — члену церкви адвентистів сьомого дня держава відмовила в допомозі по безробіттю, тому що вона, у свою чергу, відмовилася від запропонованої їй роботи. Жінка подала судовий позов і виграла процес. Бо робота, яка їй пропонувалася, вимагала праці по суботах, що суперечить її релігійним переконанням. А держава не

змогла довести, що в неї тут існує якийсь інтерес найвищого порядку» котрий не може бути задоволений ніяк інакше, ніж накладенням тягаря на релігійну совість. Просто кажучи, держава сама має піклуватися про те, щоб знайти найприйнятнішу альтернативу для віруючого, який за своїми переконаннями не може виконувати той чи інший обов'язок. І це, нагадаю, в Сполучених Штатах, де вже понад 200 років конституційне закріплено нейтральність держави стосовно релігії.

На жаль, у багатьох пострадянських країнах більше даються взнаки рецидиву інакшої моделі відокремлення Церкви від держави — відокремлення антагоністичного. При кардинальній зміні державної політики щодо Церкви порівняно з комуністичними часами тут мало змінилося розуміння самої філософії взаємин цих двох інституцій. Вони усвідомлюються — відкрито чи приховано — як однобічно скерований процес. Тобто держава може виявляти безмежну милість до релігійних інституцій, активно використовувати їх в якихось політичних чи культурних проектах (часом вартісних, але, зрозуміло, далеко не завжди) і т. ін. Однак про рівноправність при цьому не йдеться, а несміливі пропозиції спрямувати, припустімо, якісь кошти на підтримку соціальних програм або надати кредити для розвитку спеціальних церковних добродійних закладів, які опікуються важкохворими, сиротами тощо, сприймаються як замах на принцип відокремлення Церкви від держави.

Навіть не обговорюється можливість реальної державної підтримки зусиль релігійних інституцій, спрямованих на надання духовної опіки тим, хто її потребує, у війську чи в місцях позбавлення волі — тут релігійним інституціям щонайбільше дозволяється діяти власними силами. А сили ці, із зрозумілих причин, не надто великі. І допомогти Церкві нарешті зібратися на силі — це і беззастережний інтерес держави, і її обов'язок. Обов'язок, між іншим, закріплений у чинному Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», завданням якого оголошується «подолання негативних наслідків державної політики відносно релігії і церкви» попередніх десятиліть.

Причому релігійні лідери ніколи навіть не згадують про можливість фінансової допомоги з боку держави, вкрай рідко — про повсюдно поширену практику зменшення для донатора суми, яка підлягає оподаткуванню, на суму, що він її пожертвував на Церкву, ще рідше — про необхідність повернення Церкві всього відчуженого від неї майна. Йдеться найчастіше лише про послаблення фінансового зашморгу.

Якщо бути більш точним, то треба визнати: відокремлення, яке здійснюється в багатьох пострадянських країнах, — це відокремлення з виразними лєнінськими рудиментами. Це означає, що Церква величезною мірою залежить від чиновницької сваволі; що вона не тільки не може мріяти про повернення націоналізованої в неї 1917 р. землі, але й часом мусить сплачувати неймовірно високу ренту за рештки цих володінь, котрі ще лишилися під храмами й монастирськими комплексами; що церкви, до яких належить близько половини всього дорослого населення України, повинні платити за пастирську бесіду в державному телеєфірі; що уряд, наприклад, Бельгії фінансує будівництво сакральних споруд та адміністративні витрати Руської православної церкви у своїй країні та всебічно підтримує її, а уряд Російської Федерації — ні (не вважати ж, справді, допомогою зусилля з усунення конкурентів Московського патріархату з конфесійної карти країни або залучення ієрархії до освячення церковним авторитетом урядових акцій). Словом, те, що відокремлення Церкви і держави проголошено на конституційному рівні, ще не дає нам уявлення про майбутню систему церковно-державних відносин; більш важливим є те, яким буде це відокремлення. Звичайно, хотілося б, щоб воно убезпечувало від «історичних» рішень Верховної Ради з приводу того, яке церковне зібрання слід вважати канонічним, а яке — схизматичним, від «дружніх» порад судових виконавців віруючим власноручно виконувати рішення суду й вибивати іновірців з власного храму, від податкових інспекторів, які плутають Церкву з

банком, оподатковуючи таїнство хрещення як «ритуальне обслуговування громадян».

Ще одне принципове питання — наявність або відсутність відмінностей у правовому статусі різних релігійних організацій. В українській Конституції немає — попри численні звернення релігійних лідерів — положення про рівність усіх релігійних організацій перед законом. І слід зауважити, що майже повсюдно в Західній Європі одна (Італія, Великобританія) або кілька (Німеччина, Бельгія) церков мають важливі переваги перед іншими. Ці переваги є вислідом тривалого і складного історичного розвитку, в якому певній Церкві (церквам) належало особливе місце, а також результатом виснажливої боротьби, пошуку і віднайдення компромісів між консерваторами і модерністами, ортодоксами і лібералами. Адже саме з домінуючими церквами у держав склалися найбільш напружені відносини — лише порівняно недавно (в часовому вимірі історії) ці відносини з площини змагання і боротьби, придушень і тимчасових перемог перейшли на рівень гармонії і співпраці.

До наявності переваг одних церков перед іншими в західноєвропейських системах фахівці ставляться по-різному. Одні вважають, що Церкву, яка об'єднує 90—97% населення країни і якій належить виняткова роль у становленні нації і національної культури, не можна урівняти у правах з невеличкими релігійними групами, котрі щойно з'явилися в цьому суспільстві. Так, скажімо, іспанська система церковно-державних відносин виокремлює чотири статуси релігійних об'єднань: Католицька церква, яка спеціально згадується в Конституції; достатньо «глибоко вкорінені» церкви, які можуть укладати договори з державою (до цієї групи належать іудаїсти, євангелісти і мусульмани); релігійні спільноти, які не мають статусу «глибоко вкоріненених», не можуть укладати договори з державою, але внесені до спеціального Державного реєстру релігійних об'єднань; нарешті, остання група — це спільноти, які не можуть довести наявність у них релігійної мети (як правило, новітні або пов'язані з усілякими парапсихічними феноменами). В Німеччині, де релігійна ситуація більш плюралістична, ніж в Іспанії, спеціальний статус, а з ним і серйозні пільги, мають близько півтора десятка релігійних спільнот — як правило, ті, чисельність яких перевищує 1% населення певної федеральної землі. В Бельгії такий статус мають шість деномінацій. При цьому прихильники згаданої системи підкреслюють, що релігійні меншини в західноєвропейських країнах не дискримінуються й користуються цілковитою релігійною свободою (що в більшості випадків відповідає дійсності).

Свого часу радянська влада конфіскувала в церкви абсолютно всі монастирі. Тепер ченці і черниці облаштовуються у монастирських комплексах, де десятиліттями розташовувалися колонії та психдиспансери, склади й фабрики. В переважній більшості випадків державні органи зовсім не обходять те, в якому стані повертаються церкви монастирі. Але інокія Єфросинія з святогорського монастиря на Волині не скаржитья на долю.

Опоненти, однак, наполягають, що такі системи все ж не зовсім відповідають сучасним демократичним вимогам до обсягів релігійної свободи й рівності, і пропонують зміни та поправки до наявних моделей. Рацію мають обидві сторони. І в українській ситуації зрозуміло, що, скажімо, всі 65 зареєстрованих релігійних організацій не зможуть бути представлені у війську чи в різних соціальних сферах. Очевидно, коли держава Україна остаточно усвідомить для себе, що головним змістом її внеску у справу гармонізації державно-церковних відносин має стати всебічна і дійова допомога Церкві «відбутися» в історично і сутнісно притаманних їй сферах буття, це набуде юридичного розв'язання (спеціальні договори, угоди, двосторонні документи релігійних організацій і «соціальних» міністерств тощо). Те, що держава запрошує Церкву взяти активнішу участь в якійсь галузі соціальної сфери, беручи при цьому на себе певні зобов'язання і пропонуючи їм партнерові — це нормально і природно. І якщо при

цьому такі угоди реально можна укласти лише з кількома релігійними організаціями — це теж зрозуміло, нормально і не є дискримінацією всіх інших. Не була б такою дискримінацією й допомога держави зберегти шедеври сакральної архітектури та живопису, які перебувають у власності (користуванні) не всіх, а лише кількох церков. А якщо держава таки усвідомлює, здається, цю свою відповідальність за збереження матеріальних пам'яток, то стосовно духовних складових української традиції, до яких сміливо можна віднести богословську науку, іконописну школу чи церковний спів, такого усвідомлення немає. І коли в нас ідеться про оборону власної духовної ідентичності, то чомусь це майже автоматично поєднується з репресіями держави проти новітніх і закордонних релігійних угруповань. Лише ці два блоки проблем свідчать, що система церковно-державних відносин в Україні — це книга з відкритим фіналом. І писатиметься вона разом з розширенням і вдосконаленням всієї правової бази, реформою судової системи, розвитком спеціальних галузей права, принциповим підвищенням ефективності виконавчої влади.

Валерій **КЛИМОВ**,
начальник управління
Держкомрелігії України

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ДЕРЖКОМРЕЛІГІЙ: ПРОЕКТИ Й РЕАЛІЇ

Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації", ухвалений Верховною Радою в квітні 1991 р., доволі продуктивно виконує роль регулятора сфери свободи совісті а також тих правовідносин, які виникають на релігійній основі. Ця констатація ґрунтується на досвіді його застосування впродовж скоро вже семи років, а також відповідності його в цілому міжнародним правовим нормам. Але, незважаючи на це, праця з подальшого його вдосконалення розпочалася практично відразу після ухвалення. Йшлося і йдеться не про перегляд фундаментальних засад, а про повсякденну і звичну для законотворчості будь-якої демократичної держави роботу з відбору, накопичення та юридичного оформлення положень щодо нових конкретних правовідносин, непередбачувану кількість і розмаїття яких дали вже перші роки незалежності України. Необхідність подібної діяльності була спричинена цілою групою чинників і, зокрема, триваючими процесами формування, структуризації самостійних релігійних організацій, незалежних від традиційних церков; актуалізацією майнових проблем у релігійному середовищі, вирішення яких не встигало за ростом чисельності релігійних організацій; надзвичайною місіонерською активністю релігійних центрів, акредитованих за кордоном, та новітніх релігійних рухів; зобов'язаннями України в гуманітарній сфері у зв'язку з її членством у Раді Європи, участю в ряді міжнародних акцій тощо. Розмаїття всіх цих обставин нерідко створювало настільки складне переплетіння інтересів, прав, обов'язків, відносин суб'єктів права, до того ж—на тлі динамічно змінюваної релігійної ситуації та багатовекторних прагнень політизувати церковне життя, — що вивірені підходи чи правові прецеденти часом виявлялися малоефективними. Досвід же розв'язання подібних проблем в інших країнах далеко не завжди прийнятний: надто специфічною є ситуація соціально-економічної та політичної трансформації, надто складними — історія релігій та їх взаємовідносин на українських землях.

Отже, постало питання про вдосконалення чинного законодавства про свободу совісті. Це розуміли всі, менше згоди було щодо того, в якому напрямку його вдосконалювати? Нині ми вже підзабули радикальні гасла й заклики ревізувати засадничі принципи всієї системи державно-церковних відносин на угоду котрійсь із політичних сил чи релігійних інституцій. Конституція України досить рішуче перекреслила ці